

Гоцуляк Юрій Вікторович,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії, історії
держави і права та філософії права
Донецького національного університету імені Василя Стуса

Мартинюк Олексій Володимирович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету імені Василя Стуса

ПОГЛЯДИ ЦИЦЕРОНА НА ПРАВОРОЗУМІННЯ ЯК ОСНОВА ФІЛОСОФІЇ РИМСЬКОЇ ПРАВНИЧОЇ НАУКИ

Стаття присвячена аналізу державно-правових поглядів Марка Тулія Цицерона на зміст права та особливостей правової реальності загалом. Автор зазначає, що Цицерон першочергово розглядає поняття закону та права через категорію належності та обов'язку. Ключовою категорією для Цицерона щодо формування порядку є природа, заснована на вищому розумі. Зазначено, що Цицерон розрізняє грецьке та римське розуміння змісту закону. Філософ стверджує, що грецьке поняття «номос» означає насамперед розподіл між людьми того, що кому має належати, а римський «лекс» походить від категорії вибору (варіантів поведінки). Відтак Цицерон робить висновок, що розподіл та відплата є основою поняття «справедливість», яке і покладено як фундамент права у греків, а у римлян основою закону і права є вибір варіантів поведінки та наслідків за неї.

Аргументовано позицію, що природне право для Цицерона є джерелом впорядкувальних змістів, а не вищим благом, якого варто прагнути. Природа – це не ідеал, а реальність, джерело регулювання суспільних відносин. Праворозуміння Цицерона побудоване на поняттях природи, розуму, справедливості. Якщо природа людини є джерелом регулятивних змістів, то цілком очевидно, кому має служити закон та держава.

Цицерон порушує важливе питання праворозуміння – розмежування загального та приватного у праві, наголошує на складності й важливості питання розмежування суспільної та приватної власності.

Для Цицерона правосвідомість і правова поведінка багато в чому є такими правовими процесами, які можуть інтуїтивно відчувати правомірність чи протиправність діяння. Базовий правовий принцип справедливості для Цицерона самотійно розкривається у правосвідомості щодо процесів як розподілу благ, його ступеня, відповідальності за поведінку, її ступеня та необхідності. Для Цицерона свобода розуміється як незалежність, обмеження втручання. Цього можна досягти через рівне підпорядкування закону. Відтак свобода не може спричинити хаос у суспільстві, а навпаки, має бути благом.

Ключові слова: Цицерон, державно-правові погляди, римське право, принципи права, праворозуміння, правове вчення, правова доктрина, правові інститути, справедливість, свобода, розумність, природне право.

Постановка проблеми. Сучасні тенденції у сфері теорій праворозуміння складаються у бік інтегративного підходу, тобто використання кращих положень різних підходів до розуміння витоків змісту права. Римське право дало величезний імпульс для розвитку сучасного праворозуміння, формування сучасних правових систем як у нормативному, так і в доктринальному вимірах. Одним із найяскравіших представників філософії римського права є Марк Тулій Цицерон, якому належать численні доктринальні положення, що стали основою романо-германської правової сім'ї. Значний внесок видатний римський юрист зробив у становлення різних теорій праворозуміння, насамперед теорії природного права, яка наразі набуває все більшої актуальності на фоні кризової ситуації у сфері міжнародного права у частині його дієвості на фоні російської агресії в Україні. Юридичній науці доводиться вкотре апелювати до класичних праць, аргументів, що відстоювали базові правові цінності для пошуку додаткових аргументів на користь цивілізованого гуманного підходу до праворозуміння.

Постановка завдання. Стаття присвячена аналізу державно-правових поглядів Марка Тулія Цицерона на зміст права та особливості правової реальності загалом.

Виклад основного матеріалу. Цицерон першочергово розглядає поняття закону та права через категорію належності та обов'язку. Так римський філософ вказує на поширене тлумачення закону як закладеного в природі людини вищого розуму, який наказує людині, що потрібно вчиняти, а що не треба [1, с. 93]. Отже, насамперед закон розуміється як належна або неналежна поведінка. Водночас велике значення має джерело цієї належності, а саме – природа та вищий розум. У такій позиції можна відстежити витoki відомої теорії природного права, яка отримує своє поширення значно пізніше – у XVII ст. Варто зазначити, що для будь-якого історичного періоду розгортання правового буття у суспільних та політичних відносинах критично важливо було знайти джерело легітимності певного порядку. Ключовою категорією для Цицерона щодо формування порядку є природа, заснована на вищому розумі. Справді, таке бачення видається доволі стійким і прогресивним навіть для складних та неоднозначних рабовласницьких відносин. З іншого боку, природа та вищий розум можуть трактуватись по-різному, і зовсім необов'язково, щоб у вищому розумі було закладено демократичні принципи. Але водночас впорядкувальна функція права Цицероном розуміється достатньо чітко, хоч і доволі близька до категорії моралі: належна поведінка. Однак система дозволів та заборон є дійсно первісним імпульсом для формування правопорядку.

Цицерон розрізняє грецьке та римське розуміння змісту закону. Філософ зазначає, що грецьке поняття «номос» означає насамперед розподіл між людьми того, що кому має належати, а римський «лекс» походить від категорії вибору (варіантів поведінки). Відтак Цицерон робить висновок, що розподіл та відплата

є основою поняття «справедливість», яке і покладається як фундамент права у греків, а у римлян основою закону і права є вибір варіантів поведінки та наслідків за неї. Отже, римський юрист доходить висновку, що обидва варіанти доповнюють один одного, оскільки закон є мірою права та безправ'я, правомірності чи неправомірності [1, с. 94]. Відтак маємо уже *два варіанти підходу до вихідного змісту права*: справедливість і вибір. Перший полягає у розподілі благ, компенсації за поведінку, відплаті рівним за рівне. Як відомо, є два різні типи справедливості: компенсаційна та розподільча. Одна розподіляє блага залежно від того, хто скільки заробив та кому скільки належить, а друга відповідає за відплату за неправомірну поведінку, невідворотність і співмірність покарання за вчинене порушення. У цьому випадку йдеться про поведінковий вимір права. Римське розуміння поняття «лекс» як вибору багато в чому походить від «номоса» як розподілу, однак передбачає свідомість того, яка поведінка є належною, а яка ні, та розуміння наслідків відповідного вибору. Відтак право не лише розподіляє наслідки поведінки, а й дає завчасно вибір між моделями поведінки та усвідомлення можливих наслідків. Таке бачення дало змогу сформувати більш складну систему римського цивільного права, формування більш складних інститутів особи, сім'ї, речі, власності, зобов'язання тощо. Залежно від правового становища особи вона мала певний набір моделей поведінки для реалізації своїх можливостей, а порушення могли призвести до втрати певного статусу (наприклад, громадянин, який має бажання проживати в іншій провінції, володіти, працювати там на землі, міг втратити статус громадянина).

Цицерон наголошує, що витoki права потрібно шукати у природі, під керівництвом якої треба розвивати весь правовий дискурс [1, с. 95]. Варто зазначити, що античне сприйняття права через природу відрізняється від класичного, оскільки правові змісти можуть впливати не лише з природи людини, а й із природи зовнішньої, в якій також діють закони та принципи порядку.

Цицерон вказує на боротьбу різних протилежностей у процесі формування правопорядку. Розгортання різних атрибутів правового буття дає змогу створити право із безправ'я, навіть блага зі зла. Сам закон також може бути або благим, або хибним, руйнівним на підставі природних критеріїв [1, с. 100]. Отже, перехід від хаосу до порядку, від зла до блага, від небажаного до бажаного (благого) є первісними впорядкованими процесами, що покликані закласти основу поточної правової реальності. Звісно, такий підхід розглядає різні варіанти порядку: робовласницький, феодальний, буржуазний, ліберальний тощо. Але водночас варто пам'ятати, що будь-який із цих варіантів кращий за безправ'я, за відсутність порядку, що призводить до руйнувань та загибелі.

Природне право для Цицерона є джерелом впорядкувальних змістів, а не вищим благом, якого варто прагнути. Природа – це не ідеал, а реальність, джерело

регулювання суспільних відносин. «В основі політичної теорії Цицерона лежить нова концепція природного права: реалістичне поняття природного права, яке полягає в тому, що природне право є об'єктивною частиною світу і може бути зрозуміле за допомогою розуму, проте воно є новим, порівняно з грецькими попередниками, оскільки не містить сутнісної концепції найвищого блага. Природне право Цицерона не прищеплює бачення доброго життя, а лише забезпечує правила справедливості, доступні розуму. Такий вид природного права слугує основою правового порядку, в якому, на думку Цицерона, мають складатися держави, і в такий спосіб забезпечує виправдання народного суверенітету» [2, с. 3; 3, с. 49]. Грецьке найвище благо означає, що природне право є вищими ідеалом для суспільства, до якого варто прагнути. Отже, природне право є реальним, але водночас важко досяжним. Для Цицерона природне право черпає власні змісти з розуму та справедливості, які є цілком досяжні для розкриття та реалізації. Отже, для Цицерона природне право – це не ідеал, а сфера розуму, яку потрібно пізнавати, розкривати, реалізовувати. Саме тому для римського права категорії, як-от «*res publica*», «*populus romanus*», були такі важливі для правового життя, оскільки тут дійсно розумно закладається принцип народного суверенітету, закладений у відомій аббревіатурі «SPQR».

Цицерон ототожнював закон з «*recta ratio*» («правильним розумом») і виправдовував всю юридичну та політичну владу з погляду її служіння «*res publica*» або загальному благу народу [4; 5]. Учергове можна переконатись, що праворозуміння Цицерона побудоване на поняттях природи, розуму, справедливості. Якщо природа людини є джерелом регулятивних змістів, то цілком очевидно, кому має служити закон та держава.

Разом із природою чільне місце для праворозуміння посідає розум. Цицерон наголошує, що краще та вище розуму як закону нічого немає, оскільки він властивий як богам, так і людям, що забезпечує стійкий зв'язок між ними. Водночас, враховуючи спільність божественного та людського розуму, він має бути правильним, не повинен помилятись. Одночасно розум є і властивістю людей та богів, і загальним законом. Відтак людина та божество пов'язані і розумом, і законом, і правом [1, с. 100]. Отже, для Цицерона природна не є хаотичною, вона дає витoki права, однак конкретне змістове наповнення закону трактує розум як спільне між людиною та вищими силами. Так суспільні відносини у процесі впорядкування керуються певною мірою божественним розумом. Однак враховуючи, що божественний та людський розум хоч і близькі, але не тотожні, то і правопорядок не є ідеальним, а відтак вимагає додаткових інститутів захисту, відповідальності.

Цицерон зазначає важливість розгортання у правовій реальності невід'ємного атрибута правового буття – ієрархії, тому що впорядкувальні процеси не можуть існувати виключно у «горизонтальній площині», оскільки встановлені пра-

вила завжди будуть кимось порушуватись, що вимагає відповідальності та примусу, для чого якраз і необхідна ієрархія у суспільних відносинах, інститут влади. Філософ наголошує, що до істинних бажань людини належить бажання головувати, владарювати. Людина, яка є здібною від природи, погоджується підкорятись лише такій людині, яка наставляє або навчає, або справедливо та законно повеліває нею для загального блага та користі [6]. Отже, маємо ще одну природну властивість праворозуміння, а саме інститут влади, оскільки кожній людині власне прагнення до владарювання, підкорення, але й з іншого боку – підкорюватись волі, яка є достатньо авторитетною задля загального блага, суспільного інтересу. У цьому випадку відбувається важливий перехід від індивідуального виміру правового буття до колективного, коли з'являється необхідність віддати частину свободи задля спільного блага. Відтак Цицерон є одним із засновників основ теорії суспільного договору. Влада є одним із ключових атрибутів правової реальності для забезпечення належних впорядкувальних процесів.

Цицерон порушує важливе питання праворозуміння – розмежування загального та приватного у праві. Зокрема, він вказує, що приватної власності не існує від природи, вона виникає через певні події, факти: первісну окупацію речі, землі, перемоги над ворогом, на підставі закону, угоди тощо [6]. Відтак філософ наголошує на складності та важливості питання розмежування суспільної та приватної власності. Дійсно виникати приватна власність може за різних обставин, однак правосвідомість щодо цього інституту має доволі природний характер, оскільки відмежування власного буття від чужого закладено у психології людини, і в міру дорослішання кордони приватного (ментальні, фізичні, речові) все більше ускладнюються та окреслюються. Саме тому для теоретиків природного права, зокрема, Дж. Локка, так важливо було показати приватну власність як природний закон позиції її захисту та невід'ємності. У Цицерона такого чіткого бачення немає, однак він задає дискурс щодо проблеми розмежування державного та приватного у праві.

Цицерон вказує на важливий складник принципу справедливості, який наразі є важливою частиною розуміння юридичної відповідальності. Він наголошує, що несправедливість буває двох видів: з боку тих, хто її вчиняє, та з боку тих, хто не вчиняє жодних дій, щоб відвести несправедливість [6]. Йдеться про бездіяльність, залишення без допомоги, яку Цицерон прирівнює до такої самої тяжкості злочину, як з боку того, хто вчиняє несправедливі дії, оскільки він може бути під впливом певних факторів і розум його може бути затуманений. Водночас людина, яка не відвернула несправедливість, зробила цілком свідомий виважений вибір. Отже, утримання від допомоги є протизаконним.

Для Цицерона правосвідомість та правова поведінка багато в чому є такі правові процеси, які можуть інтуїтивно відчувати правомірність чи протиправність

діяння. Філософ зазначає, що справедливість як критерій правильної поведінки «світить» сама по собі, відтак не потрібно бути юристом, щоб відчутти правомірність поведінки [6]. Звісно, для сучасного права такого бачення буде недостатньо, однак засадничі принципи, як-от справедливість, свобода, рівність, гуманність, є важливими орієнтирами поведінки людини задля сприйняття чи протесту наявному правопорядку. Отже, базовий правовий принцип справедливості сам по собі спроможний розкритись у правосвідомості щодо процесів, як-от розподіл благ, його ступінь, відповідальність за поведінку, її ступінь та необхідність. В іншому випадку впорядкувальні процеси не змогли б розгорнутись у суспільстві на цивілізаційному рівні.

Важливими є погляди Цицерона на базовий атрибут правового буття – свободу. «Для Цицерона життя в правовому порядку забезпечує необхідні умови свободи, але цього недостатньо; а політична участь не є ні необхідною, ні достатньою для свободи. На противагу цьому, свобода, як непанування, принаймні в деяких інтерпретаціях ототожнюється або з політичною участю, або з рівним підпорядкуванням закону, де жоден громадянин не має влади свавільного втручання в справи іншого» [2, с. 5; 7]. Отже, насамперед свобода без права є неповноцінною і навіть нереальною. Людина як істота соціальна може реалізувати свободу лише у певних параметрах. Таким простором для свободи є право. Для Цицерона свобода розуміється як незалежність, обмеження втручання. Це досягається через рівне підпорядкування закону. Відтак свобода не може спричинити хаос у суспільстві, а навпаки, має бути благом.

Отже, на основі викладеного вище можна дійти таких висновків щодо поглядів Цицерона на праворозуміння:

1. Цицерон першочергово розглядає поняття закону та права через категорію належності та обов'язку. Ключовою категорією для Цицерона щодо формування порядку є природа, заснована на вищому розумі.

2. Римське розуміння поняття «лекс» як вибору багато в чому походить від «номоса» як розподілу, однак передбачає свідомість того, яка поведінка є належною, а яка ні, та розуміння наслідків відповідного вибору. Відтак право не лише розподіляє наслідки поведінки, а й дає завчасно вибір між моделями поведінки та усвідомлення можливих наслідків. Таке бачення дало змогу сформувати більш складну систему римського цивільного права, формування більш складних інститутів особи, сім'ї, речі, власності, зобов'язання тощо.

3. Грецьке найвище благо означає, що природне право є вищими ідеалом для суспільства, до якого варто прагнути. Отже, природне право є реальним, але водночас важко досяжним. Для Цицерона природне право черпає власні змісти з розуму та справедливості, які є цілком досяжні для розкриття та реалізації.

4. Базовий правовий принцип справедливості для Цицерона самостійно розкривається у правосвідомості щодо процесів розподілу благ, його ступеня, відповідальності за поведінку, її ступінь та необхідність.

Список використаних джерел

1. Cicero: On the Commonwealth and On the Laws / ed., transl. J. E. G. Zetzel (Cambridge University Press). 1999. 201 p.
2. Straumann B. From Individual Virtue to the Just State: Cicero and the Legal Nature of Roman Political Thought. *Journal of Roman Studies* 2025. Cambridge University Press. P. 1–19.
3. Hawley M. 2022: Natural Law Republicanism: Cicero's Liberal Legacy, Oxford University Press. 264 p.
4. Sellers M. The Influence of Marcus Tullius Cicero on Modern Legal and Political Ideas. 2009. *Colloquium Tullianum Anni MMVIII*. 50 p.
5. Cicero M. T. *De re publica, De legibus*. Translated by Clinton Walker Keyes. Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd., 1928. 533 p.
6. Cicero M. T. *Treatises on Friendship and Old Age*. Translated by Evelyn Shirley Shuckburgh. Project Gutenberg, 2001. URL: <https://www.gutenberg.org/ebooks/2808.html>
7. Pettit P. *On the People's Terms: A Republican Theory and Model of Democracy*. Cambridge University Press; 2012. 376 p.

Yurii Hotsuliak, Oleksii Martyniuk. Cicero's Views on the Understanding of Law as the Basis of Roman Legal Philosophy

This article is devoted to the analysis of Marcus Tullius Cicero's state-legal views on the content of law and the peculiarities of legal reality in general. The author notes that Cicero primarily bases the concepts of law and justice on the categories of belonging and duty. The key category for Cicero in terms of establishing order is nature, based on higher understanding. It is noted that Cicero distinguishes between the Greek and Roman understandings of the content of law. Thus, the philosopher notes that the Greek concept of 'nomos' means, first of all, the distribution among people of what belongs to whom, while the Roman 'lex' comes from the category of choice (behaviour options). Cicero therefore concludes that distribution and retribution form the basis of the concept of justice, which is the foundation of law for the Greeks, while for the Romans, the basis of law and justice is the choice of options for behaviour and the consequences thereof.

The position is argued that natural law for Cicero is a source of regulatory content, not a higher good to strive for. Nature is not an ideal, but a reality, a source of regulation of social relations. Cicero's understanding of law is based on the concepts of nature, reason, and justice. If human nature is the source of regulatory content, then it is quite obvious whom the law and the state should serve.

Cicero touches the important question of understanding the law – the distinction between public and private in law, emphasising the complexity and importance of the question of distinguishing between public and private property.

For Cicero, legal consciousness and legal behaviour are largely legal processes that can intuitively sense the legality or illegality of behaviour. For Cicero, the basic legal principle of justice is revealed in legal consciousness in relation to processes such as the distribution of goods, its degree, responsibility for behaviour, its degree and necessity. For Cicero, freedom is understood as independence, limitation of interference. In turn, this is achieved through equal submission to the law. Therefore, freedom cannot cause chaos in society, but on the contrary, must be a blessing.

Keywords: Cicero, state and legal views, Roman law, principles of law, understanding of law, legal doctrine, legal doctrine, legal institutions, justice, freedom, reasonableness, natural law.